

MARIA VAN BOURGONDIË IN HOF TEN WALLE

Over een jonge prinses en haar Gentse residentie (1465-1475)

Daniel Lievois (†) & Jelle Haemers¹

In de *Itinéraires des ducs de Bourgogne*, uitgegeven door Herman Vander Linden, krijgt de vorser een idee over de aanwezigheid van de Bourgondische hertogen in Gent.² Dit zijn overzichten van de reisweg die de ‘nomadische’ hertogen aflegden. Aangezien de Bourgondische vorsten talrijke gewesten beheersten, waaronder het graafschap Vlaanderen, dienden zij zich voortdurend te verplaatsen. Dientengevolge onderhielden ze in de grootste steden van hun territorium een verblijfplaats of kasteel; in Gent was dat het Hof ten Walle.³ Maar daar verbleven de hertogen dus allerminst permanent. Elodie Lecuppre-Desjardin berekende bijvoorbeeld op basis van de samengestelde *Itinéraires* dat Filips de Goede slechts 7% van zijn regering in Gent verbleef, en Karel de Stoute 13%.⁴ Ambtenaren en plaatsvervangers namen het bestuur van de afwezige hertog waar, maar het is evident dat de fysieke aanwezigheid van de hertog of een direct familielid belangrijk was voor de uitoefening van het hertogelijk gezag. In dit artikel zullen we alvast aantonen dat het verblijf van één van hen, met name Maria van Bourgondië, om politieke redenen belangrijk was, maar ook om economische. Het is reeds een zekerheid dat het hofleven een economische boost gaf aan de steden in de Nederlanden⁵, maar de bouwactiviteiten van de Bourgondische her-

¹ Deze bijdrage werd aangevat door Daniel Lievois en voltooid door Jelle Haemers. Veel dank gaat uit naar Christine Tierens voor de hulp bij de afwerking van dit artikel, en naar Marie Christine Laleman voor opmerkingen op een eerdere versie van deze tekst.

² H. Vander Linden, *Itinéraires de Marie de Bourgogne et de Maximilien d’Autriche (1477-1482)*, Brussel, 1934; *idem*, *Itinéraires de Charles, duc de Bourgogne, Marguerite d’York et Marie de Bourgogne (1467-1477)*, Brussel, 1936; *idem*, *Itinéraires de Philippe le Bon, duc de Bourgogne (1419-1467) et de Charles, comte de Charolais (1433-1467)*, Brussel, 1940.

³ M.C. Laleman (ed.), *Het prinselijk Hof ten Walle in Gent*, Gent, 2000. M. Boone & T. de Hemptinne, ‘Espace urbain et ambitions princières: les présences matérielles de l’autorité princière dans le Gand médiéval (12e siècle – 1540)’, in W. Paravicini (ed.), *Zeremoniel und Raum*, Sigmaringen, 1997, pp. 279-304.

⁴ E. Lecuppre-Desjardin, *La ville des cérémonies. Essai sur la communication symbolique dans les anciens Pays-Bas bourguignons*, Turnhout, 2004, p. 384.

⁵ P. Stabel, ‘For mutual benefit? Court and city in the Burgundian Low Countries’, in S. Gunn & A. Janse (eds.), *The court as a stage. England and the Low Countries in the later Middle Ages*, Woodbridge, 2006, pp. 101-117.

togen in de tweede helft van de 15de eeuw zijn totnogtoe amper systematisch bestudeerd. Weliswaar verrichtte Jean-Pierre Sosson reeds een studie, en zijn er publicaties over afzonderlijke paleizen beschikbaar, bijvoorbeeld van de Brusselse Coudenberg. Maar de lezer die meer wil weten over het Gentse Hof ten Walle in de tweede helft van de 15de eeuw blijft op zijn honger zitten.⁶ Dit artikel zal daaraan verhelpen door in detail de herinrichting van het paleis voor de jonge prinses Maria van Bourgondië te bestuderen.

Afbeelding 1: Maria van Bourgondië (door Michael Pacher, Heinz Kisters Collection, Kreuzlingen)

⁶ Sosson stelt (voornamelijk op basis van onderzoek naar het Brugse Prinsenhof) dat de lokale bouwindustrie op andere bouwvallers dan de hertogen een dienst deed. Dit artikel zal aantonen dat dit maar gedeeltelijk opgaat (J.-P. Sosson, 'Chantiers urbains, chantiers ducaux dans les anciens Pays-Bas méridionaux (XIVe-XVe s.): deux univers de travail différents?', in J.-M. Cauchies (ed.), *A la cour de Bourgogne. Le duc, son entourage, son train*, Turnhout, 1998, pp. 327-334), reeds vastgesteld door M.C. Laleman, 'Het prinselijk Hof ten Walle in Gent: recent onderzoek en nieuwe inzichten', *HMGOG*, 55 (2001), pp. 199-236. Studies over afzonderlijke paleizen: K. De Jonge, 'Bourgondische residenties in het graafschap Vlaanderen. Rijsel, Brugge en Gent ten tijde van Filips de Goede', *HMGOG*, 54 (2000), pp. 93-134; L. Beekmans et al., *Het Prinsenhof in Brugge*, Brugge, 2007; V. Heymans (ed.), *Het Coudenbergpaleis te Brussel. Van middeleeuws kasteel tot archeologische site*, Brussel, 2014. Zie ook, meer algemeen, de beschouwingen van B. Horemans, 'Een historische werf: de premoderne bouwsector als verwaarloosd onderzoeksdomein', *Stadsgeschiedenis*, 9 (2014), pp. 71-82.

Over het reisgedrag en de woonplaats van de hertogelijke familieleden zoals Maria tijdens haar jeugd is heel wat minder bekend dan voor de hertogen, onder meer omdat de uitgegeven *Itinéraires* onvolledig zijn, voornamelijk voor de hertoginnen en de troonopvolg(st)ers.⁷ Wil een historicus toch te weten komen waar zij verbleven, dan bieden andere documenten een idee. Interessante informatie is bijvoorbeeld te vinden in de zogenoemde *États journaliers* of documenten over de dagelijkse uitgaven voor personeel en keuken, deels gepubliceerd door Jules Finot. Deze rekeningen houden de uitgaven van de hertogen en hun hof bij, en bevatten dus waardevolle informatie over hun reis-, eet- en ander gedrag.⁸ Een andere voor deze problematiek uit het oog verloren bron zijn de rekeningen van de ontvangers-generaal van Vlaanderen, die instonden voor de centrale administratie van de belastings- en domeininkomsten in het graafschap. Vanaf 1467 werd deze functie overigens opgesplitst per kwartier (Gent, Brugge en Ieper), en beschikken we dus over de *'comptes du receveur général du quartier de Gand'*. Ze informeren over de talrijke bouwactiviteiten aan het Hof ten Walle en aan andere hertogelijke gebouwen, zoals het Gravensteen, en residenties te Brugge, Oudenaarde, Kortrijk, Ninove, Deinze, Petegem, enz.⁹ Aangezien de Bourgondische hofhouding er tengevolge de typisch middeleeuwse omgang met financiën noodgedwongen (maar om veiligheidsredenen ook doelbewust) voor koos om de talrijke belastinginkomsten op verschillende plaatsen te bewaren, diende ze van de schatkist van lokale en regionale ontvangers gebruik te maken om onkosten te dekken. In de rekeningen van de ontvanger van het graafschap Vlaanderen treffen we dus evenzeer informatie aan over het leven in een hertogelijk hof, hoewel de historicus die onkosten eerder op andere plaatsen zou verwachten. Vandaar dat een zoektocht in de *recette générale de Flandres* onverwachte informatie kan opleveren over het hofleven en bouwwerkzaamheden aan paleizen in de late middeleeuwen.

⁷ Enkel voor Isabella van Portugal werd hieraan verholpen, zie M. Sormé, 'Vie itinérante et résidences d'Isabelle de Portugal, duchesse de Bourgogne (1430-1471)', *Revue du Nord*, 79 (1997), pp. 7-43.

⁸ Archives départementales du Nord te Rijsel (hierna ADN): B 3430 en volgende. Zie J. Finot, *Inventaire sommaire des archives départementales antérieures à 1790. Nord. Série B: Archives civiles: Chambre des Comptes de Lille*, t. 8, Lille, 1895. Over deze bron: H. Kruse, *Hof, Amt und Gagen. Die täglichen Gagenlisten des Burgundischen Hofes (1430-1467)*, Sigmaringen, 1996.

⁹ De rekeningen die we voor deze bijdragen consulteerden zijn voornamelijk de archieven van algemeen ontvanger Kristof Buridaen (ADN: B 4109-11, voor de jaren 1464-67), en van de ontvangers van het Gentse kwartier, achtereenvolgens Jacob Donche en Jacob Duermeer (ADN: B 4165-6 en Algemeen Rijksarchief te Brussel (ARAB): (Fonds) Rekenmaker (Rk.), 2706, voor de jaren 1469, 1473 en 1475).

Dit geldt ook voor het Hof ten Walle tijdens het leven van Maria van Bourgondië (Brussel 13 februari 1457 – Brugge 27 maart 1482). Een onderzoek naar het reilen en zeilen aan het Hof tijdens de regering van Keizer Karel V (de kleinzoon van Maria) leverde eerder al opmerkelijke resultaten.¹⁰ Onder meer die studie leerde dat de aanwezigheid van leden van de prinselijke familie niet alleen belangrijk was voor de politieke relatie met de stad zelf, maar ook voor de concrete fysieke uitbouw van hun residentie. In periodes waarin de hertog noch een naast familielid in het Gentse kasteel verbleef, gebeurden er weinig grote werkzaamheden. Net voor hun aankomst en tijdens hun verblijf echter vond er een voortdurende opsmuk en verfraaiing van het interieur én het exterieur van Hof ten Walle plaats. Een bijna maandelijkse bouwactiviteit (uiteraard vooral in de zomer) kenmerkte het verblijf van de hertogen. Dat was niet anders toen prinses en prinsessen, waaronder troonopvolgster Maria van Bourgondië in de hier behandelde periode (1465-1475), aanwezig waren. Terwijl hertogin Isabella van Portugal (de derde echtgenote van Filips de Goede) eerder een haatliefdesrelatie met Hof ten Walle onderhield, vonden er tijdens het verblijf van Maria van Bourgondië allerlei verfraaiingswerken plaats. In deze bijdrage gaan we na hoe het Hof werd ingericht voor het verblijf van de jonge prinses, die in 1477 zelf hertogin van Bourgondië zou worden.

1. De opvoeding van een troonopvolgster

Hoewel over het leven van Maria van Bourgondië nog geen wetenschappelijke biografie is geschreven, zijn de details uit haar leven als hertogin genoegzaam bekend.¹¹ Over de periode vóór haar troonsbestijging zijn we minder goed ingelicht. Maria was de enige dochter van Karel de Stoute (1433-1477) en van Isabella van Bourbon (1435-1465). Zij werd geboren op 13 februari 1457 in het paleis op de Koudenberg in Brussel. Haar grootouders aan vaderszijde waren Filips de Goede en Isabella van Portugal en aan moederszijde Karel I van Bourbon (1401-1456) en Agnes van Bourgondië (1407-1476), een jongere zus van

¹⁰ Te lezen in D. Lievois, 'Het Hof ten Walle in Gent ten tijde van Keizer Karel V', *HMGOG*, 54 (2000), pp. 135-191. Algemene literatuur over de hertogen, hun hofhouding en residenties vindt men onder meer in de publicaties van W. Paravicini, zie diens *Menschen am Hof der Herzöge von Burgund. Gesammelte Aufsätze, herausgegeben von K. Krüger, H. Kruse und A. Ranft*, Stuttgart, 2002.

¹¹ De meest betrouwbare notitie is W. Blockmans & A. Delva, 'Maria van Bourgondië', in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 12 (1987), klm. 487-493, met aldaar verwijzing naar verdere literatuur. Zie ook de tentoonstellingscatalogus *Bruges à Beaune. Marie, l'héritage de Bourgogne*. Parijs, 2000. Er verscheen weliswaar reeds G.-H. Dumont, *Marie de Bourgogne*, Parijs, 1982, maar deze biografie parafraseert enkel onkritische voorgangers en hofchroniqueurs. Zeker wat de periode betreft die aan haar regering voorafging, is er amper onderzoek verricht.

Filips de Goede die meestal als hertogin van Bourbon werd aangeduid. Maria's geboorte ging ook in Gent met luisterrijke festiviteiten gepaard, want zij was de eerste in lijn om haar vader op te volgen.¹² Maar Maria's leven was heel incidentrijk; ze werd sneller hertogin dan verwacht. Toen haar vader sneuvelde bij Nancy op 5 januari 1477 erfde de negentienjarige prinses een rijk in crisis. Na de (mislukte) veldtochten van Karel om een fysieke corridor aan te leggen tussen de Lage Landen en de erflanden van Bourgondië namen tegenstanders binnen de Bourgondische gewesten, maar ook daarbuiten, de wapens op. Om het wapengekletter de baas te kunnen, huwde Maria op 19 augustus 1477 met Maximiliaan I van Oostenrijk (1459-1519), zoon van keizer Frederik III en Eleonora van Portugal, waardoor de meeste gewesten van de Nederlanden in Habsburgse handen kwamen. Haar regering was een moeizame periode aangezien die met een oorlog tegen Frankrijk gepaard ging, en met opstanden van de vele steden in haar gewesten. Die maakten immers van de dood van haar vader gebruik om diens gehate beleid ongedaan te maken.¹³ Zeker bij de aanvang, maar ook op het einde van haar regering was de relatie tussen het hof en de machthebbers in de steden erg precair. Eind 1481 bijvoorbeeld weigerde Gent om nog langer met Maximiliaan te communiceren omdat hij volgens de stad nodeloze en geldverslindende oorlogen voerde. Dat bewind is amper op het conto van Maria te schrijven, aangezien zij nauwelijks bij het besluitvormingsproces betrokken werd. Onverwachts overleed ze te Brugge op 27 maart 1482 na een ongelukkige val van haar paard tijdens een jachtpartij. De Vlaamse steden maakten van het daardoor ontstane machtsvacuüm aan het hof gebruik om Maximiliaan het regentschap over zijn zoon te ontzeggen. Ze richtten zelf een regentschapsraad in en Maximiliaan kreeg af te rekenen met een hardnekkige opstand, waarbij zijn zoon Filips in de jaren 1483-1485 zelfs in het Hof ten Walle vastgehouden werd. De opstand zou uiteindelijk tien jaar duren, en in het voordeel van Maximiliaan beslecht worden.¹⁴ Overigens, als bestraffing voor de opstand bedacht Maximiliaan toen een verre gaande symbolische straf die Hof ten Walle zijn naam alle eer zou aandoen. In 1492 opperde hij om het Gentse Sint-Elisabethbegijnhof én het Rabot af te

¹² Bij het doopsel van Maria in Brussel speelden Roland Ghys en Ghiselin de L'Ecluse en hun gezellen, trompetters en trompers (*clairons*) van de stad Gent (ADN: B 3661, 17v).

¹³ J. Haemers, *For the Common Good. State Power and Urban Revolts in the Reign of Mary of Burgundy, 1477-1482*, Turnhout, 2009.

¹⁴ J. Haemers, *De strijd om het regentschap over Filips de Schone. Opstand, facties en geweld in Brugge, Gent en Ieper (1482-1488)*, Gent, 2014; H. Wijsman, 'L'otage de Gand. La formation d'un jeune prince', in B. Bousmanne, H. Wijsman & S. Thieffry (eds.), *Philippe le Beau (1478-1506). Les trésors du dernier duc de Bourgogne*, Brussel, 2006, pp. 23-48.

breken en het bouw materiaal te recupereren om een grote omwalling rond het nabijgelegen Hof te bouwen. Het is nooit zover gekomen...¹⁵

Verliep het levenseinde van Maria tumultueus, de aanvang lijkt vreedevol en onbezorgd. Hertogin Isabella fungeerde als doopmeter bij de kerstening van Maria. Dooppeter was de toekomstige Louis XI van Frankrijk (1423-1483), toen nog *dauphin*, die in 1456 van Filips de Goede asiel had gekregen in het kasteel van Genappe. Hij was toen op de vlucht voor de gramschap van zijn vader koning Karel VII van Frankrijk (1403-1461), die door de hertog van Bourgondië werd beschuldigd van de moord op zijn vader Jan zonder Vrees in 1419.¹⁶ In 1457 onderhield Louis nog een hartelijke relatie met de toekomstige Karel de Stoute, maar later werd hij diens aartsvijand en die van zijn doopkind Maria zelf. Filips de Goede bleef afwezig van de ceremonie van het doopsel op 17 februari 1457 in de kapel van het paleis van de Koudenberg in Brussel *pour cause que ne n'estoit qu'une fille, mais s'il eust plu à Dieu de lui envoyer un fils, il en eust fait grand feste*.¹⁷ Zo schrijft althans de chroniqueur George Chastellain (omstreeks 1415-1475).¹⁸ Maar de onderliggende reden moet wellicht worden gezocht in de ruzie tussen de hertog en zijn zoon over de aanwezigheid en de invloed van de tegenstanders aan het hof (zoals de familie de Croÿ). Dit verklaart ook waarom de jonge ouders zich kort na de geboorte installeerden in Le Quesnoy (Frankrijk, Département du Nord, région Nord-Pas-de-Calais), ver van de Koudenberg. De daaropvolgende jaren zou de piepjonge Maria hoofdzakelijk in het hertogelijke kasteel aldaar verblijven, met af en toe een uitstap naar de steden in Vlaanderen en Brabant, maar dat parcours is moeilijk te retraceren.

Zeker is dat het Bourgondische hof in de loop van 1465 Maria's verhuis plande naar Gent. De vele uitgavenposten van de lokale en regionale ontvangers tonen aan dat het hof tal van maatregelen nam om de residentie optimaal voor haar opvoeding in te richten. Loys de Gourry, de kastelein van het Hof ten

¹⁵ Hoewel zijn kleinzoon Karel V wel min of meer gelijkaardige plannen met de Sint-Baafsabdij heeft uitgevoerd, zie M. Boone, 'From cuckoo's egg to sedem tyranni. The princely citadels in the cities of the Low Countries, or the spatial integrity of the cities hijacked (15th-early 16th centuries)', in M. Boone & M. Howell (eds.), *The power of space in late medieval and early modern Europe. The cities of Italy, Northern France, and the Low Countries*, Turnhout, 2013, p. 85 (voor de verwijzing naar Maximiliaans plannen in 1492). Het Rabot werd in 1488-9 aangelegd toen keizerlijke troepen Gent tevergeefs belegerden, hetgeen Maximiliaans aversie ten opzichte van deze versterkte sluis kan verklaren (zie Rijksarchief Gent, fonds Varia, nr. 243, map 35, document met kentekening '1492').

¹⁶ J.-M. Cauchies, *Louis XI et Charles le Hardi. De Péronne à Nancy (1468-1477)*, Brussel, 1996. R. Vaughan, *Charles the Bold. The last Valois duke of Burgundy*, Londen, 1973. A. Sablon du Corail, *Louis XI ou le joueur inquiet*, Parijs, 2011.

¹⁷ *Chronique de Georges Chastellain*, ed. J. Kervyn de Lettenhove, Brussel, 1864, pp. 297-298.

¹⁸ G. Small & D. Lievois, 'Les origines gantoises du chroniqueur George Chastellain (ca. 1414 – ca. 1441)', *HMGOG*, 48 (1994), pp. 121-177; G. Small, *George Chastellain and the shaping of Valois Burgundy: political and historical culture at court in the fifteenth century*, Londen, 1997.

Walle¹⁹, liet in 1465 namelijk een aantal werken uitvoeren in het vooruitzicht van de aankomst van *monsieur de Charrolois, de madame la duchesse de Bourgoingne et de madame de Charrolois que l'en attendoit et aussi de mademoiselle de Charrolois qui y estoit venue logier* – deze werkzaamheden bespreken we zo dadelijk in detail. De aangekondigde gasten in 1465 waren dus Karel de Stoute, Isabella van Portugal, Isabella van Bourbon en Maria van Bourgondië.²⁰ Een en ander verliep echter anders want Isabella van Bourbon, de tweede echtgenote van Karel de Stoute en moeder van Maria overleed plots in Antwerpen op 25 september 1465; ze werd er bijgezet in de Sint-Michielsabdij. Ondertussen had Loys de Gourry al het Hof ten Walle in gereedheid gebracht. Hij had de planten en andere verontreinigingen in de slotgracht laten weghalen ter hoogte van de ophaalbrug voor de poortdonjon. Verder liet hij op de erekoer het gras en onkruid verwijderen en op een zeker parcours de stenen bedekking van dit binnenplein ophogen naar de toegang tot de gebouwen toe. De kastelein liet in de kamers van de residentie in totaal 28 schouwen vegen en gaf de opdracht om die kamers meerdere keren te reinigen en het vuil uit het paleis te verwijderen.²¹ Hof ten Walle was klaar voor de intocht van de prinses.

De kleine Maria was reeds eerder in Gent geweest, maar zou er vanaf 1465 voor een langdurige periode verblijven. In oktober 1463 had zij bijvoorbeeld al Hof ten Walle aangedaan.²² De jonge prinses verbleef er toen zeker tot Kerstmis 1463 en mocht nu en dan vanwege de schepenen rekenen op een geschenk in wijn. Zoals op 14 februari 1464, toen de schepenen voor haar en haar gevolg een feestelijke maaltijd inrichtten op het schepenhuis van de keure. Aanleiding was haar verjaardag, want zij was geboren op 13 februari 1457.²³ Uiteindelijk kwam

¹⁹ Hij overleed vermoedelijk in 1467. Voor zijn functie als kastelein was hij ontvanger van het grafelijke domein in Wondelgem en de Bourgoyen (ADN: B 2007, 60744; kwitantie van Laureins De Maech uit december 1450). Het betrof vooral enkele weilanden en pachten, zie T. Soens, *De rentmeesters van de graaf van Vlaanderen. Beheer en beheerders van het grafelijk domein in de late Middeleeuwen*, Brussel, 2002, p. 258 en 330. Misschien had de kastelein iets te maken met de recuperatie van bouw materiaal uit het oude kasteel van Wondelgem in Hof ten Walle? In 1432 werden immers 14 stenen van de wenteltrap van dat kasteel gebruikt voor de toren van het Hof die toen van onder tot boven nieuw opgetrokken werd vanuit het water van de slotgracht (*la tour du retrait*; zie ADN: B 4097, 129v en 130v). Dat kasteel werd overigens met de grond gelijk gemaakt in 1489; toen recupereerden de opstandige Gentenaars het puin voor de versterking van de stad in de oorlog tegen Maximiliaan van Oostenrijk, zie J. Haemers, 'Oorlog in Nevele. De slag om Nevele (25 mei 1452) en de afbraak van het kasteel van Nevele in 1489', *Driemaandelijks tijdschrift van de heemkundige kring 'Het Land van Nevele'*, 37 (2006), p. 400.

²⁰ ADN: B 4110, 105v.

²¹ *Ibidem*, 105v-106r.

²² De Gentse schepenen kochten bij Jan Everaert in De Blinde Ezel een vaatje rijnwijn (40 stoop of 92,24 liter) en een vaatje beaunewijn (31 stoop of 71,48 liter) die werden gepresenteerd aan *mer joncvrouwe van Bourgoingnen, dochter van onzen gheduchten heere minen heere den grave van Charolois* (Stadsarchief Gent (SAG), 400 (stadsrekeningen), 20, 24r, 35r-v, 61v).

²³ ADN: B 4110, 66v.

ze na de begrafenis van haar moeder op 2 oktober 1465 opnieuw in Gent aan; het stadsbestuur ontving haar met de nodige eer.²⁴ Maar het toont aan dat Karel de Stoute Gent meer dan andere plekken waardig achtte om er zijn enig kind en troonopvolgster aan toe te vertrouwen. Het was overigens een woelige periode voor Karel, die met interne twisten aan het hof, een oorlog tegen de Franse koning Lodewijk XI en sluimerende conflicten met Luik en Dinant te maken kreeg. De toekomstige hertog verbleef overigens in 1464-1465 vrij vaak in Gent. Nadien zou hij de stad, zoals gesteld, steeds minder aandoen. Niet alleen omdat hij vanaf midden 1465 het bewind van zijn zieke vader zou overnemen – Filips zou op 15 juni 1467 te Brugge overlijden²⁵ – maar ook omdat de relatie tussen de hertog en de grootste stad van de Nederlanden snel vertroebelde. Zijn inauguratie te Gent in juni 1467 ging zelfs met een heuse opstand gepaard omdat de Gentenaars het verdrag van Gavere (dat na een andere opstand tot stand kwam) ongedaan wensten te maken.²⁶ Het zou een voorafspiegeling zijn van de gebeurtenissen na Karels dood... Toen werden als hevige reactie tegen zijn gehate beleid onder meer de kanselier en enkele trouwe raadgevers van de hertog op de Vrijdagmarkt terechtgesteld. Van de vele tribulaties tijdens diens regering (achtereenvolgens opstanden te Luik, oorlogen tegen Frankrijk, militaire successen en nadien nederlagen in Lotharingen) was aan het Hof ten Walle weinig te merken. Maria werd er ver van het krijgsgewoel opgevoed.

Ondanks de vertroebelde relatie tussen Karel en Gent zou Maria het grootste deel van haar verdere leven in de Arteveldestad verblijven. Als we het vanuit dat oogpunt bekijken, was ze daarom, meer dan haar voorvaderen, een Gentse prinses. Sommige jaren (zoals in 1473) verliet ze de stad niet, maar doorgaans verbleef ze er langdurige periodes. Uiteraard veranderde dat patroon tijdens haar eigen regering, want toen diende ze als hertogin de Nederlanden rond te reizen. Van 5 januari 1477 tot haar dood verbleef ze ongeveer 17% van de tijd in Gent – een percentage dat iets hoger ligt dan dat van Filips de Goede en Karel de Stoute (zie boven). Hieronder vindt men een overzicht van haar verblijven in Gent tijdens de regering van haar vader en haarzelf, samengesteld aan de hand van de vermelde *Itinéraires* en *Etats journaliers*.

²⁴ *Ibidem*, 23v en 33v.

²⁵ Toen verbleef Karel ook te Gent; hij spoedde zich na een uitgebreide lunch naar Brugge waar zijn dood-zieke vader overleed (ADN: B 3431, nr. 118449).

²⁶ J. Haemers, *De Gentse opstand (1449-1453). De strijd tussen netwerken om het stedelijke kapitaal*, Kortrijk-Heule, 2004; P. Arnade, 'Secular charisma, sacred power: rites of rebellion in the Ghent entry of 1467', *HMGOG*, 45 (1991), pp. 69-94; M. Boone, *Législation communale et ingérence princière: la 'restriction' de Charles le Téméraire pour la ville de Gand (13 juillet 1468)*, in J.-M. Cauchies & E. Bousmar (eds.), *"Faire bans, edictz et statuz". Légiférer dans la ville médiévale. Sources, objets, acteurs de l'activité législative communale en Occident, ca. 1200-1500*, Brussel, 2001, pp. 139-151.

- 1465: 02.10 tot 31.12
 1466: 01.01 tot 31.08 – 01.10 tot 31.12
 1467: 01.01 tot 31.01 – 01.04 tot 09.10
 1468: 25.01 tot 26.01 – 20.07 tot 21.07
 1469: 20.05 tot 12.07 – 01.08 tot 31.12
 1470: 01.01 tot 20.02 – 08.04 tot 11.04 – 23.06 tot 24.06
 1471: 15.02 tot 24.06
 1472: 16.06 tot 31.07 – 01.08 tot 03.10 – 30.10 tot 31.12
 1473: 01.01 tot 31.12
 1474: 01.01 tot 09.01 – 08.02 tot 26.06 – 16.12 tot 31.12
 1475: 01.01 tot 31.12
 1476: 01.01 tot 12.05 – 18.05 tot 22.09 – 01.10 tot 07.10 – 05.11 tot 31.12
 1477: 01.01 – 20.03 – 22.03 tot 05.04 – 25.04 tot 30.04 – 12.07 tot 19.07 – 29.07 tot 27.08 – 16.10 tot 17.10 – 20.10 tot 24.10 – 16.11 tot 22.11
 1478: 16.02 tot 20.04 – 26.08 tot 06.09
 1479: 04.01 tot 07.01 – 18.01 tot 23.01 – 18.02 tot 19.02 – 20.08 tot 31.08 – 22.09 tot 30.09 – 20.10 tot 27.10 – 20.11 tot 29.11
 1480: 04.06 tot 05.06 – 27.10 tot 09.12
 1481: 20.02 tot 23.03

Tot slot moeten we nog even vermelden dat Maria in deze periode niet de enige vrouwelijke bewoonster was in het Hof. In 1465 verbleef Isabella van Portugal er, en vanaf 1468 kreeg ze het gezelschap van haar stiefmoeder, Margaretha van York. Karel was haar gehuwd in juli 1468 in een succesvolle poging om de diplomatieke betrekkingen met de Engelse koning aan te knopen.²⁷ De nieuwe gemalin van Karel de Stoute verbleef weliswaar slechts sporadisch in Hof ten Walle (later steeds meer te Brussel en Mechelen), maar zou er ook uitgebreide appartementen betrekken. De vertrekken van de hertogen en hertoginnen bevonden zich in de noordelijke paleisvleugel, de oostelijke vleugel stond in de late middeleeuwen voornamelijk ter beschikking voor het gevolg.

²⁷ Vaughan, *Charles the Bold*, 48. Zie ook D. Eichberger (ed.), *Dames met klasse. Margareta van York, Margareta van Oostenrijk*, Leuven, 2005; J. Haemers & F. Buylaert, 'War, politics, and diplomacy in England, France and the Low Countries, 1475-1500. An entangled history', in H. Kleineke & C. Steer (eds.), *The Yorkist Age*, Donington, 2013, pp. 195-220.

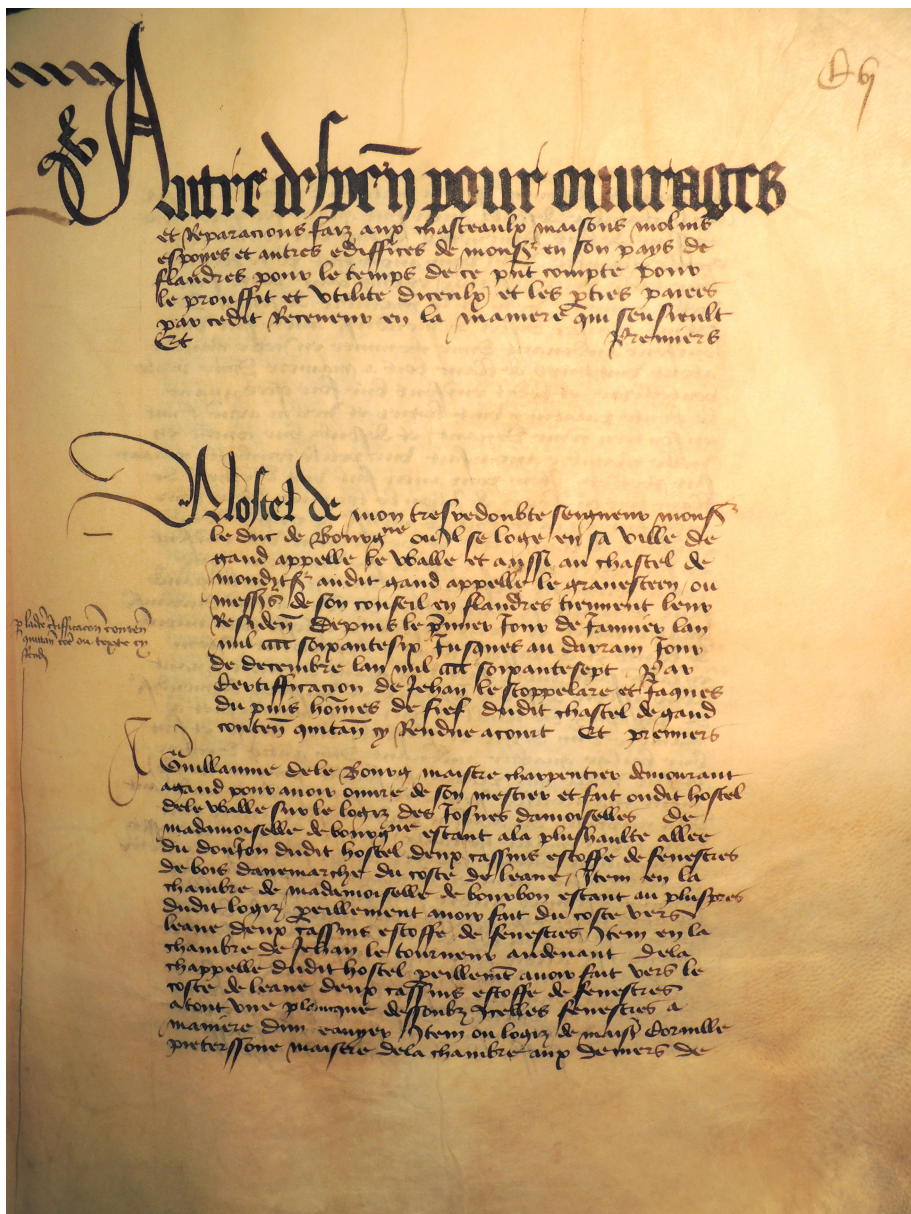
2. Een paleis voor de prinses en haar gevolg

Naar aanleiding van de hernieuwde prinselijke aanwezigheid kende Hof ten Walle in 1465 talrijke bouwwerkzaamheden. Het ging voornamelijk om de herstelling, (her)inrichting en aanpassing aan een gewenst wooncomfort. Deze bouwactiviteiten zijn echter niet vergelijkbaar met de grote bouwcampagnes die de bouwgeschiedenis van het Hof bepaald hebben zoals de herbouw van de noordelijke vleugel ten tijde van hertog Filips de Goede in de jaren 1421-1429.²⁸ Maar toch was het kennelijk nodig om uitgebreide herstellingswerken uit te voeren. De vermelde rekeningen van de algemeen ontvanger geven ons een unieke inkijk in de werkzaamheden, die overigens hoofdzakelijk door Gentse bouwvakkers werden uitgevoerd. Niet alleen Maria's toekomstige vertrekken werden verfraaid, maar ook die van de hertog en haar personeel. De rekeningen vermelden heel wat herstelwerken aan de kamer van de hertog, die waarschijnlijk ter beschikking stond van Karel. Twee schermen met elk een deur werden in zijn kamer aangebracht, verder rondom eikenhouten lijsten waaraan men de wandtapijten ophing en tenslotte nog een ijzeren kaarsenschotel. Het deel van de galerij tussen de kamer van de hertog en die van de familie van Kleef diende men te schoren. Vervolgens brak men de vloerstenen uit en verving vier houten steunen, hun bladsculpturen en bijbehorende borstweringen, die dringend aan vervanging toe waren omdat ze rot waren. Ook de grote keuken van de hertog en zijn grote paardenstal werden onder handen genomen; deze laatste kregen nieuwe beglazing met glas uit Reims.²⁹ Dergelijke luxueuze elementen waren uiteraard kenmerkend voor hertogelijke (en adellijke) paleizen in de Nederlanden (en daarbuiten) – voor een vergelijking verwijzen we naar de gespecialiseerde literatuur.³⁰

²⁸ M. Boone, 'Het Prinsenhof', in B. Baillieul e.a., *Een stad in opbouw. Gent voor 1540*, Tielt, 1989, pp. 296-300.

²⁹ ADN: B 4109, 93r-v, 97v, 98v en 99v.

³⁰ Zie bijvoorbeeld W. Declercq, J. Dumolyn & J. Haemers 'Vivre noblement. The material and immaterial construction of elite-identity in late medieval Flanders: the case of Peter Bladelin and William Hugonet', *Journal of Interdisciplinary History*, 38 (2007), pp. 1-31; K. De Jonge, 'Vivre noblement. Les logis des hommes et des femmes dans les résidences de la haute noblesse habsbourgeoise des anciens Pays-Bas (1500-1550)', in K. De Jonge & M. Chatenet (eds.), *Le prince, la princesse et leur logis. Manières d'habiter dans l'élite aristocratique européenne (1400-1700)*, Parijs, 2014, pp. 105-124.

Afbeelding 2: De rekening van de algemeen ontvanger van Vlaanderen, 1467 (Archives départementales du Nord, reeks B, nr. 4111, folio 106 recto)

Voor Karels eigen vertrekken (de kamer van de graaf van Charolais, dat was de belangrijkste titel van Karel) leverde men in 1465 een tafel, schragen, bankjes, een scherm en een klein vensterraam. Een ander nieuw raampje werd geplaatst in de wenteltrap ter hoogte van de bedoelde kamer, wat erop wijst dat die op de eerste verdieping was gelegen. Hij kreeg ook een nieuw bed met een onderbouw in grenenhout, maar ook een schrijftafel (*ung lettrin pour compter dessus*) die de toekomstige hertog in zijn werkkamer liet plaatsen. In zijn garderobe en *retrait* kwam er nieuw glas. Zijn specerijenbewaarder kreeg een ijzeren driehoek *à chauffer ses especeries*, die hem toeliet de specerijen voor te verwarmen.³¹ Op naam van hertog Filips (*monditseigneur*) staan nog een aantal herstellingen in het Hof ten Walle geboekstaafd, maar het is best mogelijk dat het werken in opdracht van Karel betrof. De muur bij de ingang tussen zijn kamer en die van de hertogin werd gewit. Op de galerij voor zijn kamer diende het metselwerk van drie gewelven te worden hersteld en de bevoering geheel opgesmukt. Ze werd herbepleisterd met witte mortel en een steenhouwer hakte meerdere gaten voor de hengsels en deurklinken van de deuren en vensters. In de kamer zelf werd er een kooi opgehangen voor zijn witte papegaai. De hertog beschikte ook over een kamer op de gelijkvloerse verdieping waarvan de haard en de bevoering werden gerepareerd.³² Het Hof was klaar voor de troonopvolging door Karel (die zich onder tussen met zijn vader verzoend had).

Maria was in 1465 acht jaar oud. Het meisje had geen voedster meer nodig en toch wordt die vaak in de rekeningen van de algemeen ontvanger vermeld. Dit betekent dat de vrouw een bijzondere relatie met het prinsesje had ontwikkeld en dat zij als een soort van gouvernante in haar dienst bleef. Het betreft Philipotte de Rochebaron, die al sinds Maria's geboorte in het hof actief was.³³ Zij beschikte over een kamer binnen het paleis, in het appartement van Maria. Het meubilair van de voedster bestond in 1465 uit een groot bed met daaronder de gebruikelijke brits op rolletjes en een houten scherm waaraan een zitbank was bevestigd. De eigenlijke kinderkamer was gelegen op de gelijkvloerse verdieping in de onmiddellijke omgeving van de oude broodkamer in de westelijke paleisvleugel. In de nabijheid van deze kamer was er ook een gewelfde ruimte, mogelijk een kelder. Het lokaal telde drie deuren waarvan er een toegang verleende tot de tuin. Een oud en vervallen portaal werd in 1465 door een nieuw vervangen en

³¹ ADN: B 4110, 94r-95r, 99v en 105r.

³² *Ibidem*, 93v en 96-97v.

³³ M. Sommé, *Isabelle de Portugal, duchesse de Bourgogne. Une femme au pouvoir au XVe siècle*, Villeneuve d'Ascq, 1998, p. 227. Over de hofhouding van Maria van Bourgondië is een nieuwe studie in voorbereiding door Valérie Bessey.

in het inkomgedeelte kwam er een nieuw houten raam. De voedster kreeg een nieuwe tafel, een dressoir, legboorden en een withouten zitbank vóór het bed van Maria.³⁴ Een venster werd voorzien van een ijzeren systeem om het vensterluik neer te laten waarop men de vleeschotels aanrechtte, wellicht aan de buitenzijde in de richting van de tuin. Bovendien was er een *boutellerie*, een voorraadkast met spijzen en drank. De voedster beschikte ook over eigen logies met paardenstal op het voorhof. Deze woning met verdieping werd in 1465 in orde gebracht. De bevoering werd hersteld, de wanden opnieuw bepleisterd en het hele interieur in het wit geverfd. Men bracht de vensters in orde en plaatste er voor alle veiligheid vier ijzeren staven voor. De min kreeg ook een nieuw wasbekken en het nodige meubilair om de was te doen. Wellicht stond zij in voor het onderhoud van het linnengoed van het prinsesje. Uit dit alles blijkt de waardering voor en het belang van deze vrouw die tijdens de dag in het paleis verbleef en er over alle faciliteiten beschikte. Na haar dood in 1468 zouden verscheidene dames elkaar opvolgen, tot Jeanne de Commynes (echtgenoot van raadsheer Jan van Halewyn) tot aan Maria's dood haar 'opvoeding' zou waarnemen.³⁵

Maria kreeg ook Catharina van Bourbon (1440-1469) als gezelschapsdame, een tante van moederszijde (dochter van Karel van Bourbon). Catharina was op 28 december 1463 te Brugge gehuwd met Adolf van Egmond, beter bekend als Adolf II, hertog van Gelre. Catharina deelde dus het lot van veel vrouwelijke familieleden van de dynastie: ze was zowel een pion op het huwelijkschaakbord (want door haar huwelijk werden de banden met Gelre versterkt), maar eveneens een welkome hofdame die voor de opvoeding van een voorname prinses kon instaan. Vrouwen aan het Bourgondische hof speelden niet meteen een belangrijke rol op het voorplan, maar konden dus achter de schermen toch hun stempel drukken op het hofleven.³⁶ Catharina was alvast een permanente bewoner in het Hof toen Maria er verbleef; ze had er een aparte kamer.³⁷ De komende jaren zou

³⁴ ADN: B 4110, 93r-v.

³⁵ Dumont, *Marie de Bourgogne*, 76.

³⁶ Zie de gevalstudies in D. Eichberger et al. (eds.), *Women at the Burgundian court. Presence and influence*, Turnhout, 2010; E. Bousmar et al. (eds.), *Femmes de pouvoir, femmes politiques durant les derniers siècles du Moyen Age et au cours de la première Renaissance*, Brussel, 2012.

³⁷ Gentenaar Jacob Gheerolf, glasmaker, herstelde er in 1465 een glasvenster en stak nieuw glas in drie andere ramen. Catharina kreeg een nieuwe tafel met twee schragen, vijf eenvoudige zitmeubels, enkele schermen, zowel enkele als dubbele, en een kaarsenschotel. Ten slotte werd een kuipzetel voorzien van twee armleningen. Jacob Geerolf behoorde tot een van de belangrijkste glasmakersfamilies in Gent, die opdrachten uitvoerde voor zowat alle bouwheren en een groot sociaal netwerk had uitgebouwd. Hij (of één van zijn opvolgers) is vooral bekend door opdrachten in de Sint-Pietersabdij en als deken van de schildersnering bij de ontvangst van Albrecht Dürer in 1521 in herberg De Spiegel naast zijn woonhuis aan Ten Putte (thans Goudenleeuwplein). Zie ook: M.C. Laleman, 'Middeleeuws vensterglas in Gent (O.-Vl., België)', *Novi Monasterii*, 2014 (ter perse).

zij een actieve hofdame worden, die heel vaak met Maria optrok. Haar echtgenoot verging het minder goed. Nadat Adolf zijn vader gevangen gezet had, werd hij hertog van Gelre (maar kennelijk reisde Catharina van Bourbon niet mee), tot Karel de Stoute hem in 1471 dwong af te treden en te Hesdin gevangen zette. Na de dood van Karel kwam Adolf vrij, mogelijk door de goede relatie van de ondertussen overleden hofdame met de nieuwe hertogin. Als aanvoerder van Vlaamse troepen kwam hij echter om in een schermutseling met Franse troepen te Doornik in 1477.³⁸ Zijn turbulente carrière heeft niet verhinderd dat zijn echtgenote ondertussen (volgens de rekeningen van de algemeen ontvanger van Vlaanderen) de voornaamste gezelschapsdame van Maria was. Ook Isabella d'Auxy wordt aldus vaak vermeld.³⁹

Voor Maria van Bourgondië, toen nog *mademoiselle de Charolais* genoemd naar de titel van haar vader, werd in 1465 één en ander in orde gebracht. In haar kamer begon de houten vloer te rotten in de nabijheid van het bed en werd dan ook hersteld. Zij kreeg een nieuwe tafel om er haar kleren op te leggen en een kast waarin haar vlees en brood werden opgeborgen. De timmerman vervaardigde een grenenhouten toiletzetel voor bij het bed (*une nouvelle cheyre planchie dessoubz et fermee de tous costez de blanc bois a tout ung trou pour mettre emprez le lyt de ma damoiselle de Charolois*). Een houten vuurscherm voor de haard en een kaarsenschotel vervulde het meubilair. Er werden twee katrollen aangebracht om de kooi van haar papegaai op te hangen.⁴⁰ De dames woonden de mis bij in de zogenaamde kleine kapel. Dit is wellicht het oratorium of de private kapel van de hertogelijke familie die ten noorden van de grote kapel was gelegen. Voor het altaar werd er een trede aangebracht en in de kapel zelf houten vloertjes waarop de dames knielden.⁴¹ Maria van Bourgondië volgde het voorbeeld van haar stiefmoeder en liet in 1473 haar bed voorzien van een hemel met houten

³⁸ R. de Smedt (ed.), *Les chevaliers de l'ordre de la Toison d'or au XVe siècle. Notices bio-bibliographiques*, Frankfurt 2000, pp. 139-141; zie ook het lemma in *Biografisch Woordenboek Gelderland*, 8 (2011), pp. 11-15.

³⁹ ADN: B 4111, 117v-118v. Eertijds was Isabella de hofdame van Maria's moeder, Isabella van Bourbon, en echtgenote van Philippe de Crèvecoeur (Sommé, *Isabelle de Portugal*, p. 314). Opmerkelijk is dat ook Isabella's echtgenoot een belangrijke rol zou spelen aan het Bourgondische hof in 1477. Het Hof van Auxy was overigens naast de zuidpoort van het Prinsenhof gelegen en is thans te identificeren met het areaal van theater De Tinnen Pot, zie: M.C. Laleman & D. Lievois, 'Historische stapstenen in het Prinsenhof', in *'Prinsenhof, een prinsheerlijke buurt*, Gent, 2005, pp. 103-104.

⁴⁰ ADN: B 4110, 94r-v, 102v. Papegaaien waren vaak uitgewisseld geschenk in het toenmalige hofleven. Zo ontving Maria er eentje van de oom van Maximiliaan tijdens huwelijksonderhandelingen (Dumont, *Marie de Bourgogne*, 78).

⁴¹ ADN: B 4110, 94r.

lijsten. Net als haar stiefmoeder Margaretha van York beschikte ze dus voortaan over een hemelbed; in haar kamer werden bovendien aanhechtingssystemen voor wandtapijten voorzien.⁴² De prinses ging overigens soms vrij woelig te werk in haar bed, want in 1475 hing het compleet uit elkaar en werd het bij herstelling verlengd met grenenhout, misschien om het aan te passen aan haar lichaams-groei.⁴³

Maria had niet alleen een ‘voedster’ en een hofdame, maar een hele schare personeel ter harer beschikking. De betaalmeeester van Maria, Cornelis Pieterszooone, beheerde haar budget. Hij was de *maistre de la chambre aux deniers de mademoiselle de Charrolois*, en betaalde dagelijks de dienaren van Maria uit.⁴⁴ Hij was gelogeerd in het meest zuidelijke torentje van de poort tot het opperhof en in de kamer daarboven.⁴⁵ In de toren zelf kreeg de man in zijn kantoor een trede, legboorden en een beklede rekentafel ter beschikking. Ook de zoldering werd in orde gebracht. In zijn kamer en in die daarboven kwam er telkens een deur en een raam, in zijn slaapkamer een bed en een venster met een houten kolom. Ook de zolderruimte kreeg een nieuw venster. De kamer boven de poortdoorgang werd uitgerust met een nieuwe tafel. De portier kreeg in zijn logies in de noordelijke flankeertoren een deur, een bed en een windas om de ophaalbrug voor de poort te bedienen.⁴⁶ De modebewuste dames hadden uiteraard ook een kleermaker ter beschikking. Zijn atelier was wellicht gevestigd in de bovenste verdieping van de oostelijke paleisvleugel en kon worden bereikt via een spiltrap in een torentje. Glasmaker Jacob Gheerolf bracht heel wat nieuw glas aan in het atelier zelf en in het aangrenzende *retrait*. Een goede verlichting was immers essentieel. De kleermaker kreeg een nieuwe kniptafel op twee schragen, een klerenkast en een koffer met een lade. Zijn slaapgelegenheid werd uitgerust met een nieuw bed.⁴⁷

De hofhouding van Maria werd geleid door een hofmeester, dat was *chevalier d'honneur* Pierre de Bauffremont, graaf van Chargny. Hij was een oudgediende van de dynastie en overigens met een andere Maria van Bourgondië getrouwd,

⁴² ARAB: Rk., 2706, 75r-v.

⁴³ ADN: B 4166, 107v.

⁴⁴ Zijn boekhouding is amper bewaard, enkel fragmenten in de *Etats journaliers* zijn nog beschikbaar. Hij ontving zijn inkomsten voornamelijk van de centrale schatkist, zie bv. de 300 lb. par. die Maria in 1467 kreeg *pour elle aydir a soustenir sa despense* (A. Greve & E. Lebailly, *Comptes de l'argentier de Charles le Téméraire duc de Bourgogne. Volume 1 – Année 1468: le registre B 2068 des archives départementales du Nord*, Parijs, 2001, p. 74).

⁴⁵ Dit poortgebouw werd recentelijk archeologisch onderzocht, zie: G. Stoops, ‘Prinsenhof 103: poortgebouw’, in *Archeologisch onderzoek in Gent 2012*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 2/6), Gent, 2012, pp. 95-114.

⁴⁶ ADN: B 4110, 94r.

⁴⁷ *Ibidem*, 93v, 99v, 103r-v.

namelijk een bastaarddochter van Filips de Goede.⁴⁸ Uit hoeveel personen de persoonlijke hofhouding van de prinses bestond is moeilijk uit te maken omdat de samenstelling vaak wisselde, en met die van de hertogin overlapte. Maar ze nam omvangrijke proporties aan; een studie naar die van haar grootmoeder Isabella van Portugal toonde aan dat die meer dan 100 personen kon omvatten.⁴⁹ Uit de rekeningen van de *argentier* van haar vader (die diens uitgaven beheerde) leren we ook dat de hofhouding meermaals beroep deed op een ‘chirurgijn’, een geneesheer dus die ten gepasten tijde Hof ten Walle aanded. In 1470 bijvoorbeeld werd Joris van Poelvoorde voor de visites betaald die hij in de afgelopen drie jaar als chirurgijn bij Maria deed.⁵⁰ In de rekeningen duikt ook de secretaris van de jonge Maria op (Jehan Luilier) die in 1474 van de hertog vaatwerk kreeg toen diens zoon geboren werd, en naar de hertog genoemd werd – een gebruikelijke praktijk.⁵¹ Ook een kookploeg stond ter harer beschikking, hoewel die niet exclusief voor Maria en haar gevolg kookte. In sommige rekeningen uit de vermelde *États journaliers* is na te gaan wat zij at. Op 30 juni 1469 bijvoorbeeld nuttigde zij samen met Margaretha van York in het Hof ten Walle een uitgebreide vismaaltijd met snoek en karper. Uit de rekening van die dag leren we overigens ook dat Maria dagelijks een portie wijn ter harer beschikking had. Daarnaast kon ze op versgebakken brood rekenen.⁵² In 1465 werd de uitrusting van de bakkers die ter harer dienst stond overigens gedeeltelijk vernieuwd. Zij ontvingen een ijzeren schepel, een dito schop om het brood in de oven te schuiven en een houten schop om het eruit te halen. Het niet volledig verbrande stookhout werd gerecupereerd en gedooft in een daartoe bestemde put in de bakkerij. Het meubilair in de bakkerij bestond vooral uit kasten om het brood in op te bergen.⁵³

In 1467 – toen Maria troonopvolgster werd – vonden er opnieuw aanpassingswerken plaats in Hof ten Walle. Toen de dakkap van de kinderkamer en van de oude broodkamer dreigden in te storten, herstelde men het balkwerk met stevige houten standvinken. In de kinderkamer waar Maria toen sliep, kwam er een wenteltrap uit en er hoorde een torenkamer bij. Om ongevallen te vermijden, installeerde men in 1467 een houten hekje voor de trap. Zij beschikte er

⁴⁸ R. de Smedt (ed.), *Les chevaliers de l'ordre de la Toison d'or au XVe siècle. Notices bio-bibliographiques*, Frankfurt, 2000, pp. 45-47.

⁴⁹ Sommé, *Isabelle de Portugal*, pp. 221-289.

⁵⁰ V. Bessey, V. Flammang & E. Lebailly (eds.), *Comptes de l'argentier de Charles le Téméraire, duc de Bourgogne. Volume 3, Le registre CC 1925 des archives générales du royaume*, Bruxelles, Parijs, 2008, p. 434.

⁵¹ S. Hamel & V. Bessey, *Comptes de l'argentier de Charles le Téméraire, duc de Bourgogne. Volume 4, Rôles mensuels et fragments des années 1471-1475*, Parijs, 2009, p. 88.

⁵² Een leverancier wordt betaald *pour une pinte de VIII, delivré journellement par l'espace de VI mois pour le desjeuner de madamoiselle de Bourgogne* (ADN: B 3433, nr. 118488).

⁵³ ADN: B 4110, 95r-96v, 102v.

over een zitmeubel en verder een nieuwe tafel en een dressoir. Het stabiliteitsprobleem leidde tot de beslissing dat de veertienjarige Maria van Bourgondië in 1467 een eigen appartement in de noordelijke paleisvleugel kreeg toegewezen. Daarvoor dienden er eerst enkele verbouwingen te worden uitgevoerd. Een raam werd uitgebroken en vergroot en een ander raam voorzien van een omlijsting in Brabantse witsteen. Erboven werd een nieuw met leien bekleed afdakje aangebracht en ten slotte werden de vensters en glasramen verlood en de scharnieren met lood bedekt om de insijpeling van regenwater te beletten.⁵⁴ Vier ijzeren lat-ten werden vastgespijkerd en dienden om het tochtportaal stevig vast te zetten. Ook het meubilair werd vernieuwd met een deurenkast en een koffer. De kamer werd aan de binnenzijde geplamuurd en nadien *estoffé comme il appartient*. Zij kreeg een groot bed dat aan de binnenkant met grenenhouten planken was bekleed. Daaronder werd *une couchette courant sur roellets*, een soort met koorden gespannen brits op rolletjes geschoven. Het appartement van de prinses bestond verder uit een *chambre de retrait*, een zitkamer. Er kwam een nieuw houten vensterraam dat aan de buitenzijde voorzien was van een met leien gedekt afdakje. Er stond ook een altaar dat op een opstapje werd geplaatst, en waar in 1473 een beeld van Sint-Catharina in albast werd geplaatst.⁵⁵ Tenslotte kwam er *une presse de bois*, wellicht een linnenpers, en opnieuw een kooi voor haar papegaai, die door middel van een houten katrol op en af werd gelaten.⁵⁶ De hofdames van Maria waren gelogeerd op de bovenste verdieping van de westelijke paleisvleugel; de houten vensterramen in *bois danemarche* die uitkeken op het water werden vernieuwd.⁵⁷ Maria van Bourgondië beschikte ook over een eigen wijnkelder waarvan de deur in 1467 werd hersteld.⁵⁸

3. Vertier in de tuin en op de dansvloer

Kastelein Loys de Gourry liet plichtsgetrouw de tuinen in orde brengen toen Maria in 1465 Hof ten Walle aandeed. Ze hadden zwaar geleden tengevolge een onweer. Diverse houten steunelementen en rijshout dienden om de hagen, de wijnstokken en de aalbessenstruiken opnieuw op te richten. Twee werklieden

⁵⁴ ADN: B 4111, 112r, 114r, 116v-117r.

⁵⁵ ARAB: Rk. 2706, 76r.

⁵⁶ ADN: B 4111, 108r-v. In 1475 werd nog een (grotere) kooi (voor zangvogels) in haar kamer geïnstalleerd (ADN: B 4166, 88v).

⁵⁷ ADN: B 4111, 106r.

⁵⁸ De beide vensters en de muren in de kamer van haar specerijenmeester werden in orde gebracht. In de paardenstal van haar betaalmeeester bracht men een deur en een nieuwe voederkrib aan, en ook die van haar hofmeester kreeg een nieuwe deur (*Ibidem*, 109r, 111v, 118v en 119v).

waren hiervoor elk 17 dagen lang aan het werk.⁵⁹ In hetzelfde jaar legde men tussen de Donkere poort, het huidige Zilverhof en de Lieve een lusttuin (*ung petit jardin de plaisance*) aan. Vlakbij lag ook de visvijver. Omdat zij beducht was voor ongevallen, gaf het prinsesje – zij was toen pas acht jaar oud! – het bevel voor de vijver een muur op te trekken opdat ze in alle veiligheid naar haar tuintje kon gaan. Die prinsesjestuin werd toen ook afgesloten door middel van een nieuwe deur en voorzien van een portaalje. Op diverse plaatsen in de tuin werden houten zitplaatsen aangebracht en er werd een muurtje geconstrueerd dat als een zitbank was afgewerkt. Soms organiseerden de prinsessen er een picknick. Kastelein Louys de Gourry liet daartoe een eikenhouten blad van 2,5 bij 1 meter aanbrengen als dientafel waarop de vleesgerechten voor de jongedames werden uitgesteld.⁶⁰ Maria kreeg in 1467 nadien overigens ook een oventje in de tuin waarmee rozenwater kon worden gedestilleerd (*ung petit four a faire eaue de roze*).⁶¹ De rozentuin en de wijngaard werden toen opnieuw ingericht door tuinman Jan van Zele.⁶²

Maria van Bourgondië en haar tante Catharina van Bourbon wandelden en speelden vaak in de tuinen. Omdat zij de houten brug aan de westzijde van het kerneiland overstaken, nam men in 1465 en nogmaals in 1467 de nodige voorzorgen om de brugbedekking en de leuning te beveiligen.⁶³ Van een brug die het kerneiland met het tuineiland in de zuidelijke slotgracht verbond, is er geen spoor te bekennen in de rekeningen over 1415-1416 toen ze grondig werd hersteld; in 1465 werden de beplanking en de leuning aan beide zijden vervangen. De brug verdween overigens op een niet verder te bepalen moment. Het plan van 1649 en de 17de-eeuwse gravures van Sanderus en Hondius geven dit detail niet meer weer. Het eiland was toen enkel met een bootje bereikbaar. In 1649 lag er zelfs een stenen aanlegsteiger. Om de jongedames nog meer van dienst te zijn werd toen ook op het uiteinde van de brug naar de tuinzijde toe een loden structuur aangebracht van iets meer dan 1 meter breed *a manière de pissoir pour les damoiselles*. Men kon van de jongedames moeilijk verwachten dat zij bij een dringende behoefte de lange weg aflegden naar de latrines binnen in het paleis.⁶⁴ Zij gingen ook graag spelevaren, waartoe zij een *galeotte* of roeiboot ter beschikking hadden. Die werd ondergebracht in een met stro bedekt

⁵⁹ ADN: B 4110, 105v.

⁶⁰ *Ibidem*, 95v, 97r en 106r.

⁶¹ ADN: B 4111, 107v en 120v.

⁶² *Ibidem*, 123v.

⁶³ *Ibidem*, 107v: *pour preserver madicte damoiselle de Bourgoingne et les autres josnes damoiselles ne chyent en l'eaue quand elles passent*.

⁶⁴ ADN: B 4110, 93v en 100r.

Afbeelding 3: Tuinen in het Hof ten Walle: 1. Tuin van de hertogin; – 2. Tuin van de hertog; – 3. Tuin van Maria van Bourgondië (Lille, Archives départementales du Nord, reeks E, nr. 2353, P.C. Mercx, Plan de la Cour des Princes à Gand, 1649)

loodsje.⁶⁵ Men trok ook een huisje op voor pauwen en voor een zwaan, en bezorgde een ketting met een hangslot waarmee een beer werd vastgeklonken.⁶⁶ Bekend is dat in de tuin van het Hof ook leeuwen huisden, die in 1473 er een jonge leeuwin bijkregen – de rekeningen vermelden niet of het een geboorte of een aankoop betreft; enkel dat hun hok hersteld werd voor de uitbreiding van de

⁶⁵ *Ibidem*, 100v en 106r.

⁶⁶ *Ibidem*, 99r en 102r.

leeuwenfamilie.⁶⁷ Ook de muur rond de tuinen werd hersteld.⁶⁸ Tot slot dienen we te vermelden dat Maria voor haar plezier vaak paard reed. Er waren stallingen voorzien op het Hof waar ze onder meer haar ‘hackney paard met grijze buik’ kon plaatsen die ze in 1467 van haar vader had gekregen.⁶⁹

Over de ontspanning van de meisjes in het kasteel bieden de rekeningen enige onrechtstreekse inlichtingen, vooral voor het jaar 1467. Toen volgde Karel de Stoute zijn vader Filips op als hertog en kreeg hij het voor het eerst aan de stok met de Gentse bewindvoerders. De jongedames in het Prinsenhof lieten het echter niet aan hun hart komen. *Mademoiselle de Bourgogne* en haar speelgenootjes maakten het immers behoorlijk bont. Deze *mademoiselle* was niemand minder dan de latere Maria van Bourgondië. Maria ging dermate te keer dat haar bed totaal uit de haak hing en aan vervanging toe was. Speciaal voor de beide meisjes werd een tafel op klein formaat vervaardigd waaraan zij konden eten en Catharina van Bourbon kreeg er een speelgoedtas bij. De jongedames hadden de gewoonte elke dag te gaan dansen in een wijnkelder die zich onder de droge stoven bevond, een onderdeel van de hertogelijke sauna. Zij maakten het zo bont dat de plankenvloer het begaf en diende te worden hersteld. De doorgaans gort-droge rekening zegt nadrukkelijk dat de reparatie te wijten was aan *les danses que l'en y faisoit journellement par madamoiselle de Bourgoingne et les autres josnes damoiselles*.⁷⁰

4. De plagen van de prinses: hygiëne, ratten en vlooiën

Hygiëne was uiteraard een belangrijk gegeven in de middeleeuwen, en zeker in gegoede milieus werden regelmatig maatregelen genomen die het comfort van de bewoners deed toenemen. Zoals vermeld, beschikte Maria over een latrine in de tuin, maar ook in het kasteel waren er vanzelfsprekend dergelijke vertrekken.

⁶⁷ *Item, pour avoir réparé et refait une vieste maison des lyons pour y mettre une josne lyonnesse* (ARAB: Rk., 2706, 78v). Zie ook: D. Lievois & B. Van den Abeele, ‘Une ménagerie princière entre moyen âge et renaissance. La Cour des Lions à Gand de 1421 à 1641’, in *Reinardus. Yearbook of the International Reynard Society*, 24 (2011-2012), pp. 77-107.

⁶⁸ *Item, pour avoir fait tout de nouvel hors terre ung mur de bricque d’empres le rabot de l’eau derriere le donjon du dit hostel faisant cloture contre le gardin du dit hostel* (ADN: B 4111, 112r). In 1473 werd de binnenkoer van het paleis opnieuw geplaveid (ARAB: Rk., 2706, 85v).

⁶⁹ Karel de Stoute had deze *haquenee de poil gris* bij Pieter Bladelin gekocht (Greve & Lebailly, *Comptes de l’argentier*, p. 154). Een dergelijke transactie kan passen in de wederkerige afhankelijkheidsrelatie die Karel en zijn voornaamste dienaren wensten uit te bouwen in de periode van de machtoverdracht; Pieter Bladelin ontving in deze jaren immers meerdere privileges om zijn privé-residentie te Middelburg uit te bouwen (zie J. Braekevelt, *Pieter Bladelin, de Rijksse Rekenkamer en de stichting van Middelburg-in-Vlaanderen (ca. 1444-1472). De ambities van een opgeklommen hofambtenaar versus de bescherming van het vorstelijke domein*, Brussel, 2012, pp. cxxiv-cxxv).

⁷⁰ ADN: B 4111, 107v.

Het latrinaire gebeuren vond hoofdzakelijk plaats in aparte hokjes die boven de slotgracht uitkwamen. In 1473 werden beide latrines uitgebroken van in de slotgracht tot aan Maria's appartement en opnieuw geïnstalleerd. Rondom werden palen geslagen met daartussen damplanken om de metselaars toe te laten de oude funderingen uit te breken en houten roosters op heipalen aan te brengen.⁷¹ Ter hoogte van de kamers van de prinses kwamen er twee dakjes boven de beide zittingen, één op een galerij aan de buitenzijde en één binnen in de kamer van Maria. In 1475 werd de schouwmantel in haar kamer wat verplaatst en in de vrijgekomen ruimte kwamen een venster en *une pessine*. Het is echter niet helemaal zeker dat dit een *urinoir* was; mogelijk eerder een wasbekken.⁷² Daarnaast waren er ook loden kommen voorzien om allerlei zaken in te reinigen (*ung bacq de ploncq ... pour y laver toutes choses*).⁷³ De voortdurende herstelling en herinrichting van deze privé-vertrekken toont aan dat het hof voortdurend bekommerd was om de hygiëne en de (on)gemakken van de prinses.

Ongedierte was een aanhoudende plaag in de middeleeuwen. Het probleem ten gronde aanpakken was moeilijk, ook in Hof ten Walle lijken vooral lapmidelen de ongemakken te beperken. De hertogelijke familie kreeg bijvoorbeeld met de passage van heel wat ratten af te rekenen. De bakker van Maria vroeg en kreeg in 1467 een ijzeren deksel om op de put te leggen waarin hij zijn houtskool doofde en een deurenkast pour enclore *le compenage de madamoiselle de Bourgoingne pour la preserver des ras*. De *compenage* of brood en toespijs diende dus te worden beveiligd tegen de ratten.⁷⁴ Dat was nodig, want het Hof was een geliefd woonareaal voor deze knaagdieren. In die tijd ging het om zwarte ratten die een voorkeur hadden voor de hogere delen van gebouwen. De kersverse hertog Karel de Stoute kon er in 1467 zelfs niet van slapen! De enige oplossing bestond erin een houten wand in zijn kamer weg te nemen. Men ontdekte er een grote hoeveelheid dode ratten en muizen. De levende exemplaren maakten een ongelooflijk lawaai, volgens de rekeningen van de algemeen ontvanger, *qui journellement*

⁷¹ ARAB: Rk., 2706, 77v.

⁷² ADN: B 4166, 107v. Overigens beschikte ook Isabella van Portugal over een aparte *chambrette de retrait*, in dit geval duidelijk een latrinekamer. Men plaatste er twee nieuwe grenenhouten ramen. Een wasbassin van met lood bedekte eikenhouten planken, een houten scherm en een deurenkast vulden het meubilair aan. Maar vooral interessant is dat reeds in 1465 *au retrait ou nécessaire emprès la chambre de madame ung lavier pisoir, courant a tout une pipelette audit retrait* werd aangebracht. Het ging dus om een *urinoir* dat via een buisje in verbinding stond met de traditionele latrine. Mogelijk bevoorraade een (regen)waterreservoir de lavabo en zorgde ook voor een waterspoeling bij dit *urinoir*. Want kort voordien was zo'n reservoir aangelegd (ADN: B 4110, 92v en 100r). Een '*nouvelle piissine de bricques*' werd in 1467 voor de hertog geïnstalleerd (ADN: B 4111, 111v).

⁷³ ARAB: Rk., 2706, 84v.

⁷⁴ ADN: B 4111, 109v en 118r.

*faisoient telle tempeste qu'ilz empeschoient a reposer icellui seigneur.*⁷⁵ Ze werden op de vlucht gejaagd, maar waarschijnlijk slechts tijdelijk. Dit was immers een voortdurend terugkerende plaag, want reeds in 1416-1417 werd de plankenvloer opgebroken in de kamer van Michèle de France, de bruid van de toekomstige hertog Filips de Goede, om de talrijke ratten te verjagen. Ook Maria van Bourgondië had er last van. In 1473 werd in haar slaapkamer de houten lambrisering aan het hoofdeinde van haar bed weggenomen om de ongewenste gasten te verjagen.⁷⁶ Bijzonder aantrekkelijk voor die dieren waren allicht de matrassen van pluimen die in elke slaapkamer te vinden waren. Ze werden hoe dan ook regelmatig vervangen.⁷⁷

Vlooiën waren eveneens een terugkerend probleem. Deze bestjes huisden niet alleen in de pels van de ratten, maar uiteraard ook in de vacht van de honden. Men hoeft er slechts een boek over laatmiddeleeuwse miniaturen op na te slaan om te beseffen hoeveel honden en hondjes van de meest diverse modellen er in een Bourgondisch interieur rondliepen. Maar zij waren niet overal welkom. Op het bed van Maria werd bijvoorbeeld in 1467 een groot houten traliewerk gelegd *pour icellui preserver des chiens pour les puches*. Het is maar de vraag of dit de honden werkelijk belette op het bed te springen en er hun vlooiën achter te laten.⁷⁸ Regelmatig werden de beide hekwerken op de bedden in de kamer van de prinses terug in orde gebracht.⁷⁹ Ook hertogin Margareta van York liet in dat jaar een dergelijke uitrusting op haar bed aanbrengen. Kennelijk was men erg bevreesd voor de honden in hun twijfelachtige kwaliteit als vlooiëndragers waarnaar de woorden vlooiën, honden en bedden van het gekende Vlaamse gezegde verwijzen.

Besluit

Het verblijf van Maria van Bourgondië te Gent betekende een belangrijke investering voor het Bourgondische hof; de Gentse bouwlieden vaarden er wel bij, zelfs al ging het voornamelijk om aanpassingen en herinrichting, eerder dan om een grote bouwcampagne die het uitzicht van het hof architectonisch een andere gestalte gaf. In 1467 bijvoorbeeld besteedde de algemeen ontvanger van Vlaanderen in totaal 2393 lb. 13 s. 6 d. par. aan lonen voor de (voornamelijk Gentse)

⁷⁵ *Ibidem*, 108r.

⁷⁶ ARAB: Rk., 2706, 76v.

⁷⁷ ADN: B 4111, 108v.

⁷⁸ *Ibidem*, 107v, 108, 119v.

⁷⁹ ARAB: Rk. 2706, 76v; ADN: B 4166, 108v.

bouwvakkers die de verfraaiingswerken aan het paleis uitvoerden.⁸⁰ Een goudmijn was het niet, maar dat zijn de overgebleven rekeningen van de bouwactiviteiten wél voor de historicus. Naast faits divers over het leven en bijvoorbeeld de eetgewoontes van de hertog en zijn familieleden, leveren de archieven van de ontvanger-generaal en de *Etats journaliers* een schat aan informatie over de wooncultuur van één van de belangrijkste regerende dynastieën uit de 15de eeuw. We leerden ook dat Maria doelbewust te Gent werd opgevoed, hetgeen aantoont dat Karel de Stoute de relatie met de stad wou verbeteren. Algemeen wordt immers aangenomen dat hij op voet met oorlog leefde met de Gentenaars, getuige daarvan de harde repressie van de opstand van 1467. Maar dat betekende dus allermindst dat Gent als residentiestad werd opgeheven. Of moeten we vermoeden dat Maria en haar gevolg eerder indirect een oogje in het zeil hielden? In dat geval hoopte de hertog misschien met de aanwezigheid van de troonopvolgster in hun midden dat de Gentenaars zich in de toekomst gedeisd zouden houden. Dan was dat ijdele hoop, zoals uit de eerste weken van Maria's regering zou blijken...

⁸⁰ ADN: B 4111, 124v. Dit was een kleine 2% van het budget van de ontvanger. In 1464 betrof het 868 lb. 19 s. 3 d. (ADN: B 4109, 100v) en in 1466 1308 lb. 11 s. 10 d. (B 4110, 106r).